

# ÇORUH VADİSİ (TAO) VE OLTU'NUN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRMESİ

Ahmet AYDIN\*

**Özet:** Doğu Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan bir geçiş bölgesi olan Çoruh vadisi tarihin ilk dönemlerinden beri önemini korumuştur. Alpaslan'ın bölgeye yaptığı akımlarla Türkleşmeye başlayan bölge I. Selim döneminin başından itibaren Osmanlı hâkimiyetine girmeye başlamıştır. Kanuni döneminde bölgeye yapılan seferlerle Osmanlı topraklarına kalan bölge 1578–1590 yılları arasında Gürcistan ve Şırvan ve İran üzerine yapılan seferlerde önemli bir rol oynamıştır. Çıldır Eyaleti'nin kurulmasından sonra topraklarının büyük bir kısmı bu eyalete dâhil edilmiştir. 1829 Edirne Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Çıldır ve çevresinin Rusya'ya bağlanması üzerine Çoruh Vadisi üzerindeki yerleşim bölgeleri Erzurum eyaletine bağlanmıştır. Merkezi Oltu başta olmak üzere 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Rusya'ya bağlanan bölge 1917 tarihli Brest-Litovsk antlaşması ile tekrar Türk topraklarına katılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Çoruh, Tao, Oltu, Tav-ili, Erzurum, Doğu Anadolu

## I. Giriş

Doğu Anadolu, Türkiye'nin İran ile Kafkaslar arasındaki bağlantısını yapan bir yer olup, bölge hakkındaki ilk bilgiler Urartu dönemine aittir.<sup>1</sup> Batılı kaynakların verdiği bilgiler ise, daha çok Medler, Persler, Sasaniler ve Araplar ile ilgilidir.<sup>2</sup> İlkçağın doğu kaynakları ise, sadece arkeolojik kalıntılar ve Urartu metinlerine dayanmaktadır. Persler döneminde güney-kuzey gezisini gerçekleştiren Ksenophon meşhur Anabasis yani On Binlerini bu dağlık mıntıkadan geçirerek, Karadeniz'e ulaşabilmiştir.<sup>3</sup> Erzurum civarına geldiğinde ise, bazı yer ve topluluk isimlerinden bahseder ki, bunlardan birisi de Tao-k'lar'dır<sup>4</sup>. Aşağıdaki bahislerde sık sık temas edileceği gibi, Tao'ların kökeni ve anlamı hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Bölgede sık sık görülen daha çok arkaik Türkçe yer ve topluluk isimleri dikkati çekmektedir. Oltu adı da, ilkçağ coğrafyasının Tao ile birlikte ortaya çıkardığı isimlerdendir.

Akkoyunlu devrinin ana kaynağı olan Kitab-ı Diyarbekriyye'nin müellifi Ebû Bekr-i Tihranî, Tao'yu Tav-ili yani Dağlık mıntika olarak tarif etmektedir.<sup>5</sup> İster Anadolulu olsun ister Kafkasyalı olsun, göçmenlerin geçtiği veya konakladığı Tao bölgesi, fizikî yapı açısından sık dağlar ve birbirinden ayrı vadilerden oluşmuştur. Tihranî; Karadeniz, Hazar Denizi ve Basra Körfezi ile

\* Y.Doç.Dr., Atatürk Üniv., K.Karabekir Eğitim Fak., OÖSAE-Tarih Öğretmenliği ABD

<sup>1</sup> R. Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris 1947 s.42–62.

<sup>2</sup> Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.

<sup>3</sup> Ksenophon, *Anabasis*, çev: T.Gökçel, İstanbul 1984, s.132–133.

<sup>4</sup> *Anabasis*, s.133.

<sup>5</sup> Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriye*, çev: Mürsel Öztürk, Ankara 2001, s.133.

Umman'a karışan akarsulardan Kür, Çoruk / Çoruh, Fırat ve hepsinden önemlisi Aras nehirlerinin bu bölgeden doğduğunu kaydetmektedir. Tav-İli'nin ana ırmağı olan Çoruh'u ise, Oltu Çayı ve kolları oluşturmaktadır. Bu akarsu zengin yüksek kar yığınlarının bulunduğu yükseltilerden beslenmekte, Osmanlıların da Dere Boyu dedikleri sancakları oluşturmaktadır.

Tortum, Oltu, Narman, Penek ve Livane (Yusufeli) bu vadideki dere boyu sancaklardan olup birer idari merkezlerdir. Tao / Tav-İli bölgesi hakkında ilk resmi kayıtlar, yine Osmanlı kaynaklarında yer almaktadır. Sınırlı kaynaklar dışında, Tapu-Tahrir defterleri ise, bölge hakkında ilk resmi kayıtları vermektedir.

Stratejik uzmanlar, Tao ve Oltu'nun gerçekte Anadolu ve sonraki devirlerin sıcak sularına gidişlerinin asıl geçit yeri olduğu konusunda hemfikirdirler. Roma'nın Kafkasya'ya gidişi bu yollardan olmuş, aynı şekilde Sasanîlerin Bizans hegemonyasını kırmaları da bu vadilerde gerçekleşmiştir. Arapların (VI-VII yüzyıl), Tao veya Oltu vadilerindeki kaleleri almaları ve yukarıya doğru çıkma gayretleri, kaynakların ifadesine göre Oltu Çayı vadilerinde cereyan etmiştir.<sup>6</sup> Tao ve Oltu'nun iyice tanınmasına sebep olan gelişmeler ise, şüphesiz ki Theodosiopolis; Tiflis, Ani ve Kars'ın kurulması<sup>7</sup> ile doğu-batı mücadelesindeki rolü ile yakından ilgilidir.

İnceleme konusu olan Tao/Oltu da, XVI. yüzyılda Gürcü-Osmanlı-Safevî mücadelesinde vazgeçilmeyecek değerde bir bölge olma özelliğini sürdürmüştür.

#### **A. Tao'nun Güneybatısındaki Saltuklular**

XI. yüzyıl sonlarına doğru, Bizans-Ermeni ve Gürcü işbirliği Theodosiopolis'de artık sona ermek üzeredir. Mengücekoğlu, Saltukoğlu gibi kumandanlar, Selçuklu hükümdarı Melikşah zamanında, bu bölgede yeni beylikler kurdular.<sup>8</sup> Böylece yörede Türkleşme hareketleri hızla gelişmeye başladı. Tao'nun güneybatısında, her zaman stratejik olarak önemli bir konumda bulunan Theodosiopolis'deki Bizanslılar, artık bir daha dönmemesine buraları terk ettiler.<sup>9</sup> Bayburt-Tercan-İspir çizgisinde kuzeyde Bizanslılar, güneyde ise Türkler komşu oldular. Sonraları Gürcü Boğazı diye anılan Erzurum-Tortum arasındaki arazi el değiştirdi. Oltu, Tao bölgesinin yine önemli bir merkezi idi. Erzurum'daki Saltuklular<sup>10</sup> ise Hıristiyanlar ile iyi geçinme yolunu tercih ettiler. Onların vergi dışındaki yaşayışlarına hiçbir şekilde müdahale etmediler. Tao'da ve bunun vadileri arasındaki yerleşim yerlerinde de değişen bir şey olmadı. Hatta uzun zaman Saltuklular, Tao'da

<sup>6</sup> Grousset, *Histoire de L'Arménie*, s.296.

<sup>7</sup> Nina Garsonian, *The Foundation of Theodosiopolis-Karin* (Bkz: Armenian Karin, Erzurum yay. R. G. Hovannisian, Costa Mesa-California 2003) s.63,69.

<sup>8</sup> OsmanTuran, *Doğu Anadolu Türk Devletleri* İstanbul, 1993, s.3,55.83.

<sup>9</sup> Grousset, *Histoire de L'Arménie*, s 629-630

<sup>10</sup> Faruk Sümer, "Saltuklular", *SAD III*, Ankara 1971, s.391-432

değil (XI. yüzyıl), sadece Pasin düzlüklerinde ve Şırak-Anı'ya kadar her yere hâkim oldular.<sup>11</sup> Tortum, Narman, Oltu ve Bana hatta Ardahan ve Göle Tao'daki Hıristiyanların hâkimiyetinde iken bölgenin kontrolünü elinde bulunduran Saltuklular, Pasinler, Avnik, Micingerd, Bardız ve Zivin kalelerini hâkimiyetleri altına aldılar.<sup>12</sup> Saltuk ve halefleri Ebu'l-Kasım, Ali, Ziyâeddin Gâzi, İzz ed-Din Sutluk, Nâsır ed-din Muhammed, Mama Hatun ile Melikşâh, Selçuklu Rûkn-eddin Süleyman Şah'ın gelişi olan 1202 yılına kadar hâkimiyetlerini devam ettirdiler.<sup>13</sup> Tao'nun kentleri asli vaziyetini korurlarken Erzurum, Pasinler, Tercan ve Kars ilk defa yeniden İslamî karakterleri ile hayat buldular. Nitekim Erzurum kalesinde inşa edilen ve daha sonra saat kulesi olarak kullanılan gözetleme kulesinin (XI. yüzyıl) yöredeki asli görevi, Tao, Tercan-Bayburt, Van Gölü taraflarını gözetlemek ve düşman yaklaşıncaya kadar gerekli tedbirleri almaya yönelikti.<sup>14</sup>

Kars kalesi, Tao-Cavahet-Şırak ve Ani'den gelecek tehlikeleri önlemeye çalışan sınır kalesi ve şehri idi.<sup>15</sup> 1153'den kalan bir tamir kitabesinde; Saltuklu veziri Firuz tarafından tamir ettirilen serhat kalesi, mali bakımdan Kereme'din Hatun'un önemli desteğini görmüştü.<sup>16</sup> Ani'deki Şeddadların<sup>17</sup> ikiyüzlü siyasetleri de zaman zaman Tao'yu etkileyecek gibi görünüyorsa da, bunun Tao vadisi için bir tepkisi olmamıştır. Bu bakımdan Saltukluların yıkılışına kadar, Tao'da sulh ve sükûn devam etmiştir. Saltuklular ise, gelişen Tiflis-Erzurum ticareti nedeni ile Tao bölgesinde barış içinde yaşamayı arzu etmişlerdir. Ancak 1202'de Selçukluların doğu siyasetine verdikleri önem nedeniyle Mengücekliler ve Saltuklular zor durumda kalmışlardır. Bundan faydalanan Tiflis ve Kutayis Gürcülerinin Tao'yu istilâ ederek, Bardız ile Göle'ye doğru ilerleyen Selçuklulara karşı çıkmaları da bölgede büyük bir mücadeleyi başlatmıştır.<sup>18</sup> Rûkn ed-Din Süleyman, Bolostik / Micingerd Meydan Savaşı'nda Gürcülere karşı durmuş ise de, atının tökezlenmesi üzerine savaş alanını terk etmesi ve güçlükle Erzurum'a dönmesi, Gürcü ilerleyişinin de durması nedeniyle Tao rahat bir nefes alır iken, Saltuklu Devleti de fiilen ortada kalmış oluyordu. Müteakiben Erzurum Selçuklularının yeni beyi Mugiseddin Tuğrul Şah'ın Tao bölgesinde takip edeceği siyasetin nasıl olacağı tam olarak bilinmiyordu.<sup>19</sup>

<sup>11</sup> Sümer, "Saltuklular", s.412

<sup>12</sup> Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.28; Sümer, "Saltuklular", s.424-425; A.A.Haçaturyan, *Korpus Arabskikh Nadpiseya Armenii VIII-XVII. B*, Erivan 1987 s.81-82

<sup>13</sup> Sümer, "Saltuklular",s.401-409-416-418

<sup>14</sup> Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.22

<sup>15</sup> *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, hzl: Z. Kursun, S.A.Kahraman-Y.Dağlı, İstanbul 1999, s.167  
Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, hzl: Faris Çerçi, Kayseri 2002 II, s.327.

<sup>16</sup> Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*,II,s,37

<sup>17</sup> Fahrettin Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982

<sup>18</sup> N.Berazenişvili, S.Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, Çev: H. Hayrioğlu, İstanbul 2000, s.154

<sup>19</sup> Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.41.

### **B. Selçuklulardan Akkoyunlulara**

Saltuklu Devleti'nin tarihe karışmasından sonra, bu defa Anadolu Selçukluları Erzurum ve çevresine sahip oldular. Gürcüler, Rosudan ve Tamara zamanlarında<sup>20</sup> genişleme siyasetlerinde Tao'daki eski durumlarını korudular. Selçuklu ailesinden Mugiseddin ve oğlu Cihan Şah<sup>21</sup>, daha çok Ahlat bölgesi ve Hristiyanlar ile meşgul oldular. Tao, mahalli beylerce idare edildi. Fakat 1230'lara doğru Harzemşah Celaled-din, Ahlat ve Gürcistan ile askeri münasebetlerde bir miktar ilerleme kaydetti. Gence, Baylakan, Sürmeli ve Ani üzerinden harekete geçerek Gürcülerin Tao sınırlarını da tehdit ederek, Tiflis üzerine yürüdü.<sup>22</sup> Gürcüler hemen her savaşta yenildiler. 1230'da ise hadiseler bu defa, Erzincan taraflarında hareketlenmeye başlandı. Yassı Çimen Meydan Savaşı'nda Eyyübi-Selçuklu ordusu, Harzemşahları büyük bir hezimete uğrattı. Erzurum'a gelen Âlâ ed-Din Keykûbad, Tao'daki Tortum, Narman ve Oltu taraflarına komutanlarını yollayarak (1230) buraları yağmalattı.<sup>23</sup>

Erzurum'da yine idarî değişiklik meydana geldi. Tao'nun güneybatıdaki sınırlarında Anadolu Selçukluları vardı. 1243'de Erzurum, Moğolların istilasına uğradı.<sup>24</sup> Moğolların kısa süre sonra kışlakları Mugan'a dönmeleri ile Tao kesin bir istiladan kurtulmuş oldu. Köseadağ Savaşı ile de Selçuklular, büyük bir yenilgi ile karşı karşıya kaldılar. Moğollar, kısa süre sonra İspir, Bayburt ve Tao'daki vadileri ellerine geçirdiler. Çok sayıda Moğol göçebesi, Türkmen yayılışında olduğu gibi Tao vadilerinde yaylak için mükemmel otlaklara sahip oldular. Nitekim Samagar Noyan ailesinin Narman- Oltu arasında, yüksek dağların eteklerinde yaylaya çıktıkları kayıtlarda belirtilmiştir. Onların en önemli üsleri Narman-Oltu yolu üzerinde ama biraz kuzeyde Samagar adını alan kale çevresindedir. Zamanla Samagar, halk dilinde Samkale'ye dönüşmüştür. Moğolların yerini, merkezi Tebriz-Sultaniye olan İlhanlılara bırakması ile Tao'da eski sükûnet tekrar iade olunmuştur. İlhanlıların Erzurum ve Bayburt hatta İspir taraflarında yaşadıkları biliniyordu. Şahrah-ı Garbi<sup>25</sup> denilen ticari yol büyük gelişme kaydederken, Erzurum-Kars-Sürmeli-Bayezid ve Tebriz yolu Venedikli tacirlerin gidip-geldikleri geçiş yeri olmuştur. Ama bu arada, Ani'deki İlhanlı valileri burası ile irtibatlı Tiflis-Oltu-Erzurum ikinci ticari yoluna da önem vermişlerdi. Özellikle Kafkasya'nın kuzeyden gelen kürk yolu ile Gence'nin ipek yolu, Tao'dan geçerek, Erzurum'a oradan da Anadolu ve Trabzon'a ulaşmıştır.

XIV. yüzyıl başlarından itibaren İlhanlıların güçlü aileleri Aras boylarında, Pasinler ovasında üstünlük savaşına girdiler. Çobanlılar ile

<sup>20</sup> Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s.21.

<sup>21</sup> İbn el- Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih XII*, s.376-377.

<sup>22</sup> Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s.25-27.

<sup>23</sup> Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.47-49, 57.

<sup>24</sup> Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.61-62.

<sup>25</sup> Enver Konukçu, "Şahrah-ı Garbi", *XII. TTK* (ayrı basım), (Ankara 1999), s.649-654.

Sutaylılar uzun zaman birbirlerine rakip oldular. Tao bölgesini yine yaylak olarak kullandılar. Türkistan'dan gelen Kara Koyunluların bazı kolları da Erzurum çevresinde yerleştiler.<sup>26</sup> Toharlılar Erzurum ve Bayburd taraflarında göze çarparlarken,<sup>27</sup> Avnik ve Sürmeli'de, Ani'de Kara Yusuf ve oğulları yükseldiler. Onların, Tao ile ilgileri azdı. Timur nezdinde İspanyol elçisi olarak Semerkand'a gidip-gelen Ruj Gonzales de Clavijo,<sup>28</sup> dönüşte, Ani-İspir yolculuğunun bir kısmını Tao/Tav İli'nde yapmıştır. Yazdığına göre buralarda Kara Koyunlu Yusuf etkisi vardı. Oltu'nun durumu ise, karanlık kalmaktadır. Timur, Erzurum havalisine geldiğinde, Müslümanlar Tortum hâkimini ve Gürcüleri şikâyet ettiler. Bunun üzerine emirin kumandanları Tortum'a giderek, Tao'nun Erzurum tarafındaki önemli kalesini kuşatarak, ele geçirdiler.

Tebriz-Bağdad-Âmid-Harput-Bayburd ve Sivas taraflarında ortaya çıkan Ak Koyunlular ise, Kara Koyunluların amansız rakibi idiler. Aralarında, Tihranî'nin yazdığı gibi 'ada'vet-i kâdime (eski düşmanlık) vardı. Özellikle Uzun Hasan ile bu vaziyet su yüzüne çıkmıştır. Onun, Ahıska'dan önce Samagar Kalesini kuşattığı ve ele geçirdiği bilinmektedir.<sup>29</sup> 1473'de bölgede Uzun Hasan korkusu sona erdi. Zira 10 Ağustos 1473'de Fatih Sultan Mehmed, Akkoyunluları Otlukbeli'nde büyük bir bozguna uğratmıştı. II. Bayezid zamanında Tao'nun hâkimi atabeglerden Mirza/Mze Çabuk idi.<sup>30</sup> Trabzon'daki Şehzâde Selim ile iyi ilişkileri bu sıralarda başlamıştır. Ancak ne var ki, Safevîlerin kurucusu "Şâh" unvanlı İsmail, Tao'yu da etki alanı içine alan sindirme hareketine girişmiştir. Mirza Çabuk, bir Atabeg olarak Tav İlinin batısında, İspir/Sper'de, Çoruh boylarında etkinliğini sürdürecektir, böylece millî bir kahraman olarak tarihlere geçecektir.<sup>31</sup>

1514'de ise Osmanlılar, bu defa I. Selim ile Erzurum'a doğru ilerleyecek, Osmanlı-Safevî dengesini diğeri lehine bozacak, Çaldıran Meydan Savaşının sonrasında, siyasi dengeler de değişikliklere uğrayacaktır. Böylece XVI. yüzyılın başlarında Tao'da da hissedilen Safevî-Osmanlı rekabeti başlayacaktır.

<sup>26</sup> Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.21,75-76,148, 168, 223

<sup>27</sup> Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1967.

<sup>28</sup> R.G. De Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, çev: G. Le Strange, London 1928 s.12-122; Enver Konukçu, "Clavijo'nun Doğu Anadolu Yolculuğu", *XI. TTKongresi* (Ankara 1994), s.796-800

<sup>29</sup> Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s. 13,228.

<sup>30</sup> Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.140

<sup>31</sup> Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.140; Buranın, Tortum, Yusufeli'den Ahıska'ya kadar olan bölgeyi kapsayan Samtzkhe olduğu anlaşılmaktadır.(Allen W.V D. AE. *History of the Georgian People*, London 1932 s.122-225 ve s.135-136 ve harita 3). Gerçekten Matrakçı Nasuh.1549 da Tortum ve kuzeyindeki Akça-Kale'nin esas sahibinin Melik Bagrat olduğunu söylemektedir.) (*Süleyman-nâme*, İstanbul Arkeoloji nüs, vr.148/b-149/a). Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998.

### **C. Çoruh Vadisi (Tao)'ndeki Osmanlı-Safevi-Gürcü Çatışması ve Bölgenin Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi**

XVI. yüzyıl ortalarında Sa-atabgo'da<sup>32</sup> Osmanlı-Safevî ve Gürcü mücadelesi hakkındaki ilk arşiv belgesi J.L. Bacque Grammont 'un yayınladığı 1516–1535 yılları arasında özellikle III. K<sup>v</sup>akare dönemini ihtiva eden 134 nolu belgedir.<sup>33</sup>

Selçukluların mirası olan Sa-Atabago terimi, XVI. yüzyılda da Gürcüler tarafından kullanılmaya devam edilmiştir. Bu yörenin en önemli kısmını da Tav-İli teşkil ediyordu. Osmanlı ve Safevî kaynaklarında bu şekil ile bahsedilen Tav-İli'nin, J.B.Grammont tarafından bulunan 1520 tarihli yazmada, ilk defa Osmanlı resmi yetkililerince yörenin zikre değer tanımları yapılmaktadır. Burada verilen bilgiler Gürcü Kroniklerinde ve İran kaynaklarında yoktur. XVI. yüzyılda, Aras Nehri'nin Pasinler bölgesinde önemli bir geçişi sağlayan ve İlhanlı devlet adamlarından Anadolu genel valisi olan Temürtaş'ın babası Emir Çoban tarafından yaptırılan taş köprü'nün kuzeyinde kalan yöreler, Narman-Oltu ve Bardız, eski tabii sınırı meydana getirmektedir.

K<sup>v</sup>arkare de denilen ve Kan Turalı, aynı zamanda Tav-İli'ndeki yöneticiler sınıfının ve aznavur diye bahsedilen ileri gelenlerindedir. İki yüz kadar köyü olan K<sup>v</sup>arkare, Kop Kalesi (Bardız nahiyesinin 25 km güneydoğusunda) ve Sapnik yöresinin sahibidir. Çoruh Nehri vadisinde yer alan ve Tav-İli'nin batısında kalan İspir, Ovacık ve Vesirik gibi kaleler Atabeglerin hala önem arz eden savunma noktalarını meydana getirmekte olup Mirza/Mze Çabuk yönetiminde bulunmaktaydı.

İspir ve Tortum'un doğusunda yer alan Tortum ve Oltu çaylarının oluşturduğu dağlık bölgede, Oltu Kalesi göze çarpmaktadır. Aynı adı taşıyan akarsu, Mâmervân'dan(Narman) geçerek, Oltu Kalesi eteğinden kuzey-doğuya giderek, Çoruh Nehri ile birleşmektedir. Grammont'un neşrettiği begede Oltu'dan bahsedilirken, "*Oltu Kalesi, kadimden Tav-İli'nin şehri imiş. Bu Oltu Kalesi Tav-İli'nin içindedir*" bilgisi verilmektedir.<sup>34</sup> Buradan, Erzurum'un kuzeyinde ve kuzey-doğusunda kalan Gürcü Boğazı ile Ardahan Düzlüğüne kadar dağların meydana getirdiği arazinin, Tav-İli olduğu ve bunun da merkezi durumundaki kalesi/shhri'nin de Oltu olduğu anlaşılmaktadır. Oltu ile Mâmervân, asker yürüyüşü ile bir konak uzaklıktadır. Oltu ve Mâmervân K<sup>v</sup>arkare'nin hasları arasında idi. Oltu, yörenin en kalabalık köylerine sahipti. Bu merkezler ovada ve daha çok vadilerde ve dağ yamaçlarında bulunuyordu.

Oltu ve Ardahan, Alp Arslan'ın 1064'de kuşattığı Ahıska Kalesi yolu<sup>35</sup> üzerindedir. Göle ile arasında Kosor denilen vadi ve akarsu göze çarpmaktadır.

<sup>32</sup> Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.96–99.

<sup>33</sup> J.L. Bacque-Grammont, "Etudes Turco-Safavides Une Description Ottomane Du Saatabago Vers 1520", *Bedi Kartlisa vol. XXXVI*, Paris 1978, s.151–153

<sup>34</sup> Bacque-Grammont, "Etudes Turco-Safavides" s.151–153

<sup>35</sup> Bacque-Grammont, "Etudes Turco-Safavides" s.151–153.

Ovanın iyice daralmaya başladığı doğu kısmında, şimdi Penek denilen Bana Kilisesi ve harabesi, etrafındaki diğer hisar ve dini yapılar, buranın XVI. yüzyılda da kültürel ve sosyal yapısını koruduğunu göstermektedir. Tav-İli ve dolayısıyla Oltu arazisindeki kale için “*Penek derler bir mevzi vardır. Oltu’dan Penek’e iki konaktır. Penek içinde bir kilise vardır ve boğaza hâkim yerdedir*” bilgisi verilmektedir. Kayıtlarda verilen bu bilgi günümüz şartlarına da uymaktadır. Penek / Bana kalesi şimdi mevcut değilse de tepeyi taçlandıran kilise harabesi ayakta. XIX. yüzyıl da Rus istilası döneminde, Cumhuriyet devrinde Bana Kilisesi üzerine çalışmalar yapılmıştır.<sup>36</sup> Yine Oltu ile Ardahan arasını tanımlayan belgede , “*Oltu ile Ardahan nam ülke mabeyninde bir muhkemce yokuş vardır. Be cehd bir günde geçilir. Eyüce konak yerdür. Amma bundan aşub Ardahan ülkesine indükte, ol Ardahan ovası vardır*” tanımlaması yapılmaktadır.<sup>37</sup> Oltu ile Ardahan arasında en uygun geçit, boğaz şeklinde bulunan Kosor yöresidir. Akarsu boyları takip edilerek, Akşar sonrası arızalı arazi geçilerek, çamlı mıntıkaya girilir. Az sonra, iklimin de birden bire değiştiği, Ardahan serinliğini yaşatan Göle Ovasına çıkılır. Belgede her nedense bu iki merkez arasında geçiş noktası olan Göle’den bahsedilmemektedir. Hâlbuki XI. yüzyıl başlarında, Gürcü krallığı ile amansız bir mücadeleye girişen Bizans imparatoru Basileios,<sup>38</sup> Erzurum-Oltu-Ardahan yürüyüşünü Göle Kalesi üzerinden devam ettirmiş ve meşhur Çıldır Meydan Savaşını yaparak, Gürcü kralına boyun eğdirmiştir.

Tav-İli'nin sınırları, Grammont tarafından neşredilen belgede tam olarak tanıtımı yapılmamıştır. Tav-İli'nin Erzurum cihetindeki Tortum Kalesi, Nihah, Öşvank ve Haho hatta Yusuf Eli (Keskim)’ ne hiç temas edilmemektedir. Narman’dan da, sadece isim olarak bahsedilmekte ve Mirza Çabuk ve halefleri dönemine temas edilmemektedir.

Sa-atabago veya Tav-İli hâkimi olarak XVI. yüzyılda Osmanlı ve Gürcü kaynaklarına akseden tarihi şahsiyet Mirza Çabuk’tur. Akkoyunlu Devleti’nin zayıflaması sırasında Çoruh ve Tav-İli’nde kendi beyliğini koruyabilmiş, geleceğin Osmanlı Padişahı o zaman Trabzon Valisi şehzade Selim ile iyi ilişkiler içinde bulunmuştur. Zira Mirza Çabuk diğer atabegler gibi dar görüşlü biri değil, geleceğe ait tehlikeleri de önceden yorumlayabilecek, ona göre tedbirleri alabilecek kişiliğe sahipti.

II. Bayezid döneminde doğuda siyasi denge değişmeye başlamıştır. Uzun Hasan’ın ölümden sonra oğulları ve torunları arasında meydana gelen taht mücadelesi sonucu Akkoyunlu toprakları üzerinde Şah İsmail’in liderliğinde Safevî Devleti kurulmuştur.<sup>39</sup> Şah İsmail (1500–1524) 1500 yılında etrafına topladığı kuvvetlerle Ak koyunlu hükümdarı Elvend Beyi yenerek tüm

<sup>36</sup> Rusdam Menpisashvili, Dimitri Tumomisvili, *The Church of Bana*, Tiflis 1980, s 136-137.

<sup>37</sup> Bacque-Grammont, “Etudes Turco-Safavides” s.151–153.

<sup>38</sup> Lord Kipanidze Mariam, *Georgia in the XI-XII Centuries*, Tiflis,1987 s.58.

<sup>39</sup> Tahsin Yazıcı, “Şah İsmail”, *İA. XI*, s 276–279

Azerbaycan'ı ele geçirmiş, Osmanlı sınırları boyunca Anadolu'da faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Ancak Osmanlı padişahı tüm bu faaliyetlerden haberdar olup gerekli tedbirleri almış olmasına rağmen bunları ortadan kaldıracak bir askeri harekette bulunmamıştır. Bu esnada Trabzon'da bulunan şehzade Selim, Safevî yayılmasını önlemek için Bayburt, Gürcistan ve Erzincan taraflarına seferler yapmışsa da devlet ricalinin kışkırtmaları ve padişah'tan da gerekli desteği görmemesinden dolayı probleme bir çözüm bulamamıştır. Ancak Osmanlı tahtına geçtikten sonra konu ile daha yakından ilgilenmiş Çaldıran savaşı sonucu sorunu halletmiştir. Zikredilen sefer sonucunda Erzincan ve Tercan'ın yanı sıra Çoruh boylarından Bayburd, Osmanlı topraklarına katılmıştır.<sup>40</sup>

XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı idaresi altına giren olan Oltu, Tav-eli'nin başkenti konumunda idi. Aynı ismi taşıyan çayın kenarında müstahkem bir kalesi olan Oltu, Gürcistan'a giden yol üzerinde bulunması dolayısıyla stratejik öneme sahipti. Nüfus bakımından oldukça kalabalık olduğu zikredilen Oltu'ya bağlı 200 köyün bulunduğu da belirtilmektedir. Ziraî üretim için elverişli araziye sahip olan Oltu'da zengin bitki türleri bulunduğu gibi hayvancılık için kullanılan yaylalar da mevcuttu.<sup>41</sup>

Osmanlı-Safevî mücadelesinin devam ettiği XVI. yüzyılın ilk yarısında Oltu'nun mamur bir görüntüye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte belirtilmesi gereken bir husus ise, bu tarihlerde Oltu'nun daha sonra dahil olacağı Erzurum'un iyi bir durumda olmadığıdır. Nitekim "*hâli ve harab olmağın timara virülmeyüb dahil-i muhasebe değildir*" ve "*şehr-i mezkûr serhâdde olmağla Kızılbaş ve Gürci fetretinden ahalisi perakende olub nice zaman hali ve harab kalub Hazret-i padişahi 'alempenâh hâlledde mülkehû kibelinden kal'ası ta'mîr olunub ve hisar eri ve gönüllü yazılıb mezkûrlar dahi kal'a içinden evler binâ eylemek üzere henüz reâyâ cem' olmamağın kâdim mahalleri defter-i cedide kayd olındı ki reâyası gelüb kal'a içinde ve taşra varoşunda mütemekkin olanlar defter olına zikr olunan kanunnâme mucebince hukuk ve rüsûmlarının havâss-ı hümâyun eminlerine teslim eyleyeler*"<sup>42</sup> şeklindeki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Erzurum, Oltu'dan daha farklı bir görüntü çizmektedir.

Atabek yurdunda Mirza Çabuk'un ölümü ile biri Safevîlere dayanmak suretiyle, diğeri Osmanlılara bağlı kalarak Atabek olma yolunu tutan iki rakibin mücadelesine sahne olmuş ve Gürcistan diyarı şehriyari Gorgora/K'vakvare Safevîlere sığınmıştır.<sup>43</sup> Rumlu Dev Ali ve dört beyden yardım gören Gorgora, Gürcistan Beyi üzerine yürüyünce "*nısf-ı Vilâyet Dev Ali nam mel'una iktibâ edüp ve nısf-ı aharı (Çoruk Boyu) tarîk-i selâmet ihtiyar edüb Kızılahmetlü*

<sup>40</sup> Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.39.

<sup>41</sup> Grammont, "Etudes Turco-Safavides", s.153

<sup>42</sup> Bilgehan Pamuk, *XVII Yüzyılda Bir Serhat Şehri Erzurum*, İstanbul 2006, s. 43

<sup>43</sup> Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993, s.114.



*Mirza Bey yanına gelüb ittibâ eylemişler*<sup>44</sup> şeklinde belirttiği üzere, Mirza Bey'e sığınmak zorunda kalmışlardı. Selim döneminde Osmanlı sınırının Çoruh Nehri'ni aşmadığı sonucu anlaşılabilir. Ancak Erzurum Eyaletinin kurulmasından (1535) sonra ilk beylerbeyi Mehmed Han zamanında Osmanlı topraklarına dahil olduğu anlaşılan Mâmervân ile Oltu Çayı'nın güneyi bu beylerbeyinin 23 Aralık 1538 tarihli tevcihâtı ile Pasin Sancağına bağlı olduğu belirtilmektedir. Nitekim 947/ 1540 tarihli tahrir defterinde bu bölge Pasin Sancağı sınırları içinde gösterilmiştir.<sup>45</sup> 16 Safer 966 / 28 Kasım 1558 tarihli ruûs kaydında bugünkü Göle mıntikasını ihtiva eden Küçük Ardahan nahiyesinin Mehmed Han zamanından beri harabe olduğunun belirtilmesinden anlaşıldığı üzere, daha güneyde bulunan Oltu mıntikasının da onun zamanında fethedilmiş olduğu sonucu çıkarılabilir.<sup>46</sup> Bununla beraber Mehmed Han'ın 943–945 /1536–1539 tarihleri arasındaki tımar beratlarının kayıtlı olduğu iki tevcihât defterinde dolaylıda olsa Oltu kalesi ve bağlı köylerin adı zikredilmektedir. 950/1543' de Sultan Süleyman'ın emri ile birçok sancak beyi ile birlikte İsfendiyar-oğullarından Kızılahmedlü Musa Paşa (1542?-1544?) Gürcistan fethine gönderilmiş emrindeki kuvvetlerle o zamanki Dav-Eli (Tao) denilen Oltu Narman bölgesini fethetmiş<sup>47</sup> ise de, Oltu kalesini alamadan Gürcülerin hileli bir baskını neticesinde şehit olmuştur.<sup>48</sup> Musa Paşa'nın şehid edilmesi üzerine Diyarbekir beylerbeyi Hadım Ali Paşa hızla bu bölgeye gelerek Gürcüleri bozguna uğratmıştır. Daha sonra Musa Paşa'nın yerine beylerbeyliğine getirilen Temerrüd Ali Paşa, 952/1545 yılında Gürcüleri Peneskird civârındaki Kanlı-Çemeni muharebesinde yenmiştir. Zira bu başarıdan sonra Bardız mıntikasının kesin olarak Osmanlı idaresine geçtiği anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde tanzim edilen 4 Cemaziyülevvel 952/14 Temmuz 1545 tarihli kenar kaydında Sinan isminde birisi Bardız sancak beyi olarak gösterilmektedir. Aynı defterin, 25 Zilkade 953/16 Ocak 1547 tarihli kenar kaydında ise Sinan Bey, Bardız, Oltu ve Kop Sancakbeyi olarak kaydedilmektedir.<sup>49</sup> Zira çağdaş Osmanlı Müellifi Matrakçı Nasuh da Cemaziyelahir 955 / Temmuz 1548'de Sinan Bey'i Oltu Sancakbeyi olarak zikretmektedir.<sup>50</sup> 2 Rebiü'l ahır 956/Temmuz 1548 tarihinde Sinan Bey Oltu sancak Beyi olarak görülmektedir.<sup>51</sup> Ancak 1549'da üçüncü vezir Ahmed Paşa'nın Gürcistan seferi gerçekleşmiş; Göle boğazı, Peneskird ve Oltu çayı boyları Osmanlı ülkesine katılmıştır. Katılan yerlere sancak beyleri atanırken

<sup>44</sup> Feridun Bey, *Mecmua-i Münşe'ât'üs Selâtin I*, İstanbul 1274, s.481–482.

<sup>45</sup> *Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA.), Tapu Defteri(TD.) 190*, s.6.

<sup>46</sup> *BOA. Kamil Kepeci Tasnifi (KK.) Ruus (RSK.) 216*, s.31.

<sup>47</sup> M. Brosset, *Histoire de la Georgie II e Partie (XI,2.1)*, St. Petersburg 1848, s.330.

<sup>48</sup> Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't- Tevârih*, Nuruosmaniye 3317, s. 306.

<sup>49</sup> Aydın “*Erzurum Beylerbeyliği*” s.256

<sup>50</sup> Matrakçı Nasuh, *Süleymannâme*, İstanbul, Arkeoloji Ktb. Nüshası. vr.92b

<sup>51</sup> *BOA. Maliye 17645*, s..21

Oltu'ya da bir sancak beyi atanmış fakat ismi kaydedilmemiştir.<sup>52</sup> Daha sonra 27 Receb 957/11 Ağustos 1550 tarihinde Oltu Sancağında Mustafa Bey isminde birisi sancak beyi olarak görülmektedir.<sup>53</sup> Bu tarihten itibaren Oltu, 986/1578 yılına kadar sancak olarak idare edilmiştir.

1578 Ağustosunda Lala Mustafa Paşa'nın Çıldır Muharebesini müteakip, Meshi (Samtzkhe) kraliçesinin kendisine Azgur ve iki oğlu Minuçehr ve K<sup>v</sup>akare'nin itaat etmeleri üzerine kadimi ocakları olan Oltu, K<sup>v</sup>akare'ye verilerek ocaklık sancak haline getirilmiştir.<sup>54</sup> Oltu Sancağının ilk defa ne zaman yazıldığı hususunda da bir kayıt yoktur. Ancak sancağın daha sonra, 963–966 (1556–1558) yıllarında, bölgenin diğer sancaklar ile birlikte Erzurum zaimlerinden Ömer Bey tarafından tahrir edildiğini öğrenilmektedir. Bu tarihlerde özellikle Kafkasların alınması gayesiyle, sefer sırasında oldukça fazla gereksinim duyulan mühimmatı karşılamak için Oltu'da Baruthane kurulmuştur.

#### **D. Oltu Sancağı**

Arşiv belgelerinden Oltu Sancağı'nın merkezinin Oltu Kazası'ndan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.<sup>55</sup> 964/1556 tahririne göre ise, Oltu Sancağı'nın Güney Oltu, Kuzey Oltu, Masarsor ve Anzav olmak üzere dört nahiyeden oluştuğu görülmektedir.<sup>56</sup> Oltu'nun nahiyeleri arasında Bardız ve bunun 25 kilometre kadar kuzeyindeki Kop'un bulunmaması bu iki nahiyenin daha evvel, 956/1549 veya 960/1553 yılında, Bardız merkez olmak üzere şimdiki Selim civârında ve kuzeyindeki Kitâb-ı Diyârbekriyye'de de bahsedilen Döş-kaya ve Kars adını alacak olan ayrı bir sancak itibar edilmesinden ileri geldiği düşünülmektedir.<sup>57</sup> Ancak daha sonra Şaban 972 / 1565 tarihli tahrir defterinde, Bardız ve Kop Nahiyelerinin tekrar Oltu sancağına katıldığı anlaşılmaktadır.<sup>58</sup> 1555'de Nahçıvan seferini müteakip Ilıca'da öngörülen ve Amasya'da imzalanan antlaşma gereğince, Osmanlı-Safevî mücadelesinin sona ermesi ile Çoruk vadisinde sükûn hâsıl olmuştur. Oltu Sancağı ise, Çıldır Eyaletinin tesisine kadar Erzurum Eyaletine bağlı kalmıştır.

Oltu Sancağı'nın, Ayn Ali Risalesi (1609), 1631–32 tarihli tevcihat defteri, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (1645), Katib Çelebi'nin Cihannüması'nda Çıldır Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olduğu kayıtlıdır. Aynı şekilde 1694 ve 1702 yılları arasındaki tevcihatlarda da Çıldır eyaletine bağlı olduğu görülmektedir. XVIII-XIX. yüzyıllarda, Çıldır Eyaletine bağlı olan Oltu Sancağı, 1828–29 Osmanlı Rus Harbi sonucunda imzalanan Edirne

<sup>52</sup> Matrakçı Nasuh, *Süleymannâme*, vr.160a

<sup>53</sup> BOA. KK. RSK. 209, s.87

<sup>54</sup> Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı – İran Siyasî Münasebetleri (1578–1612)*, İstanbul 1993, s.57

<sup>55</sup> BOA. Maliyeden Müdevver Defter (MAD.) 6, s.536–538

<sup>56</sup> Aydın, *Erzurum Beylerbeyi*, s.257.

<sup>57</sup> Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyârbekriyye*, s. 78

<sup>58</sup> BOA. TD. 525, vr.16a, 26b-27a

Antlaşması ile Çıldır Eyaletinin Rusların eline geçmesi sonucu, Tanzimatın ilanından sonra yapılan yeni düzenleme ile Erzurum Eyaletine bağlanmıştır.<sup>59</sup>

İlk yıllarda sadece Merkez, Pestasor ve Penek nahiyelerinden ibaret olan livanın köy adedi, yıllara göre hızla artmıştır. Livanın nahiyeleri, Mâmervân, Gönia, Anzav, Bardız, Kozay, Masarsor, Penek, Çecerek, Acara-yı Ulyâ, Acara-yı Süflâ, Altun Kale, Aha, Ardanoç, Hirtus, Aspinza ve Usha (Evesha) olup sayıları on beştir, Nahiyelere bağlı köy adedi ise, 96'dır. En büyük nahie Gönia olup, 25 köyü vardır. Nahiyelerin yıllık toplam geliri 830.342 akçe olup, en fazla geliri olan nahie Gönia'dır. Geliri en az olan nahie ise Acara-yı Süflâ'dır.

Tablo I. XVII-XVIII yüzyıllarda Oltu Sancağı 1

Nahiyе	Karye Sayısı	Toplam Yıllık Gelir (Akçe)
Oltu	Merkez	19 600
Mamervân	4	9 800
Gönia	25	155 697
Anzav	13	88 498
Bardız	13	79 792
Kuzay	9	106 800
Masarsor	3	25 099
Penek	5	59 667
Cecerek	3	38 260
Acara-yı Ulyâ	4	41 999
Acara-yı Süflâ	2	3 430
Altun Kale	1	20 000
Aha	1	6 000
Ardanoç	6	54 200
Hirtus	4	89 500
Aspinza	2	17 000
Usha	1	15 000
TOPLAM	96	830 342

XVI. yüzyıl başlarında Gürcistan ile sınır Çoban Köprüsüdür. Kân Turalı denilen K<sup>v</sup>arkarenin aznavurlarının sahip olduğu yerlerden başlamaktadır. Kop kalesi, Ovacık, Vesirik ve İspir ile komşudur. Gürcistan'a buralardan girilmektedir.

<sup>59</sup> Mehmet İnbaşı, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu (7-11 Eylül 2005, Doğubayazıt-Ağrı)* (yayınlanacak bildiri).

Grammont'un yayınladığı belgede bölge hakkında şu şekilde bilgi verilmektedir.

Mamürvân/ Namrûvân Kalesi altundan Oltu Çayı'nın kolu akar. Oltu-Namrûvan, bir konaktır. Namrûvân ile Oltu Kvarakare'nin hassıdır. Eskiden yöre Tav Eli'nde idi. Bölge insanca kalabalık, meskenleri v.s. yerleşim yerleri 200 köyden meydana gelmektedir. Dağlar ve ovaları kalabalıktır. Doğusunda Penek olup, iki konaktır. Köyün içinde Kilise bulunmaktadır. Bakıldığında, boğaza hakimdir. Tav-Eli'nde göze çarpmaktadır. Boğazın arkasında Ardahan vardır. Yokuş, aşılması zor engel teşkil eder ve askerinin yol alması güçleşir.

Ardahan, Gürcülerin elindedir ve oavadır. Tümük Kalesine kadar 300 köy sayılmaktadır. Yaşamaya uygun, çayırı bol oavadır.

Ardanuç Kalesi, Ardahan'ın solunda kalır. Şavşat da öyledir. Ardanuç sağlam ve savunmaya elverişli kaledir. Şu sıralarda Kvarakare'nin amcası oğlu Yuvane Beg elinden almıştır. Karşı taraf Çoruh'dur. Aşağısında Acara ve Murguli bulunuyor.

Ardahan'daki yol (Akkoyunlu) Yakub Padişah, Kumluca ismini taşıyordu. Ahıska seferinde burası kullanılmıştır.

Görüldüğü üzere Bacque-Grammont'un yayınladığı 1520 tarihli belgede bölgenin coğrafi konumu ve sosyal yapısı hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

## II. Sonuç

Kaynakların verdiği bilgiler ve B Grammont'un yayınladığı 134 nolu arşiv belgesinden anlaşıldığı gibi Çoruh Vadisi Doğu Anadolu'nun İran ve Kafkaslarla olan bağlantısını sağlamaktadır. Gerek su kaynakları ve madenlerinin çeşitliliği açısından ve gerekse son zamanlarda Çoruh Nehri ve kolları üzerinde kurulmakta olan barajlar doğalgaz boru hattının geçmesi nedeniyle bölgenin önemi artmaktadır.

**Abstract:** *Çoruh* Valley which is a transit region between eastern Anatolia and Caucasian has maintained significance since the earlier times of the history. The region began to Turkish due to the invasion of *Alparslan* and within the period of *Selim* the first, it's ruled by Ottoman Empire. During The period of *Kanuni* the region was belong to Ottomans, and between the years 1578-1590 it played an important role to the attacks against Georgia, *Şirvan* and *Çoruh*. After foundation of the *Çıldır* province, the majority of its land was given to that province. After the Edirne agreement had been signed in 1829, *Çıldır* and its surrounding were given to the Russia and the settlement areas around *Çoruh* Valley included within Erzurum province. The region which has a center of *Oltu*, has been given to Russia after the Ottoman-Russia war in 1877-1878, and then it annex to the Turkish land after the agreement of Brest-Litovsk in 1971.

**Key Words:** *Çoruh, Tao, Oltu, Tav-ili, Erzurum, East Anatolia.*

### Kaynakça

- Allen, W.V D. AE. *History of the Georgien People*, London 1932
- Aydın, DüNDAR, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998.
- Berazenişvili,N., S.Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, Çev: H. Hayrioğlu, İstanbul 2000,
- BOA. *Kamil Kepeci Tasnifi (KK.) Ruus (RSK.) 216*,
- BOA. *KK. RSK. 209*,
- BOA. *Maliye 17645*,
- BOA. *Maliyeden Müdevver Defter (MAD.) 6*,
- BOA. *TD. 525*,
- BOA. *Tapu Defteri(TD.) 190*,
- Brosset, M., *Histoire de la Georgie II e Partie( XI,2.1)*, St. Petersburg 1848,
- De Clavijo, R.G. *Embassy to Tamerlane*, çev: G. Le Strange, London 1928.
- Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriye*, çev: Mürsel Öztürk, Ankara 2001,
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Kahraman, S.A. - Y.Dağlı, İstanbul 1999.
- Feridun Bey, *Mecmua-i Münşe'ât'üs Selâtin I*, İstanbul 1274,
- Garsonian, Nina, *The Foundation of Theodosiopolis-Karin (Bkz: Armenian Karin, Erzurum yay. R. G. Hovannisian, Costa Mesa-California 2003)*
- Grammont, J.L. Bacque, "Etudes Turco-Safavides Une Description Ottomane Du Saatabago Vers 1520", *Bedi Kartlisa vol. XXXVI*, Paris 1978,
- Grousset, R. *Histoire de l'Armenie*, Paris 1947
- Haçaturyan, A.A., *Korpus Arabskikh Nadpiseya Armenii VIII-XVII. B*, Erivan 1987
- İbn el- Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih XII*,
- İnbaşı, Mehmet, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu (7-11 Eylül 2005, Doğubayazıt-Ağrı)* (yayınlanacak bildiri).
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993.
- ....., *Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982
- Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.
- ....., "Şahrah-ı Garbî", *XII. TTK* (ayrı basım), (Ankara 1999),
- ....., "Clavijo'nun Doğu Anadolu Yolculuğu", *XI. TTKongresi* (Ankara 1994).
- Ksenophan, *Anabasis*, çev: T.Gökçel, İstanbul 1984, Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı - İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993,
- Mariam, Lord Kipanidze, *Georgia in the XI-XII Centuries*, Tiflis,1987
- Matrakçı, Nasuh, (*Süleyman-nâme*, İstanbul Arkeoloji nüs, vr.148/b-149/a).
- Menpishashvili, Rusdam, Dimitri Tumomisvili, *The Church of Bana*, Tiflis 1980,
- Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, hzl: Faris Çerçi, Kayseri 2002 II,
- Pamuk, Bilgehan, *XVII Yüzyılda Bir Serhat Şehri Erzurum*, İstanbul 2006,

Rumlu, Hasan Bey, *Ahsenü't- Tevârih*, Nuruosmaniye 3317, Sümer, Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara 1967.  
Sümer, Faruk, "Saltuklular", *SAD III*, Ankara 1971,  
Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri İstanbul, 1993,  
Yazıcı, Tahsin, "Şah İsmail", *İA. XI*,

### **Ek I. BOA. 134 Nolu belge**

- 1- Çoban köprüsü kurbından belki Çoban köprüsünün kendüsünden geçilüb dahi Gürcistân diyârına kadem basdukda
- 2- sag cânibi Kan Turalı demekle ma'ruf olan Gurgura diyen kâfirün aznâvurlarından bir serhadd geçürilür
- 3- ol yerler anun ülkesi dür. İki yüz pâre mikdârı kariyyeleri vardur ve Kop nâm kal'eden Sâpnik nâm
- 4- mevzi' mukâbilinde varıncaya değin ve ol Kop dedükleri dahi bir kal'ecik dür bir mikdârca cüz'i yerler
- 5- nâhiyyelerin giricek yerleri Ovacık ve İspir ve Vesîrik cânibleri dür. Bu mezkûrât evvelinden ta bu araya değin ki
- 6- zikr olundu bunlar Gürcistân diyârlarının serhaddları dur diyâr-ı Gürcistân'a 'asker girmeli olduğu taktîrce
- 7- bu zikr olan mevzi'lerden girse gerek dür. Bunlar bunda tamâm oldu ammâ bu yukarıcıda zikr olan
- 8- Mâmûrvân kal'esinin dibinde bir ırmak akar ol ırmak Ôltî derler bir kal'a vardur ol Ôltî kal'esine
- 9- varub iner bu Mâmervân kal'esiyle Ôltî kal'esinin mâ-beyni 'asker konağıyla bir konak yer dür bu Ôltî kal'esi dahi
- 10- Mâmurvân kal'esi dahi Gurguranun hasları dur ve zikr olan Ôltî kal'esi kadîmden Tâv-Elinün şehir imiş.
- 11- bu Ôltî kal'esi ol Tâv Elinün içinde dür. Ve bu Tâv-Elinün şenliği ve ma'mûriyyeti tahmînen (sic) iki yüz pâre mikdâr
- 12- kurâ dur düz ve sahrâ ve ova yerler dür bu nâhiyyenin daglarında ve ovalarında ziyâde şenliği var dur ve bundan dahi
- 13- Gürcistan içi Akıska cânibine Penek derler bir mevzi' var dur andan Peneke iki konakda varılır ve bu Penek dedükleri
- 14- kariyyenin içinde bir kilisê var dur boğaz şekillüce dür. Bu dahi Tâv-Eline ta'alluk dur bunun ile bunun öte cânibinde
- 15- vâki' olan Ardahân nâm ülke mâ-beyninde bir muhkemce yokuş var dur be-cehd bin günde geçilür bir eyüce konak yerdür.
- 16- ammâ bundan aşub Ardahan ülkeye indükde ol Ardahân ovası diyâr-ı Gürcistânın ziyâde gâyet derecede

- 17- eyü yerleri düir tâ Tümüük kal'esine varıncaya değin üç yüz pâre kariye vardur kemâl derecede Őenlik ve ma'mûr  
18- ve sahrâ otlı ve sulu ve çayırlı ova yerler düir ve Ardahânun sol kolında vâki' olmuş ŐavŐât ve Ardânûç dur.  
19- ammâ Ardânûc kal'esi berkce kal'e düir. Ki yakın zamanda Gurgura anı 'ammûsı oğlı Yuvâna Beg elinden alub ve andan ötesi  
20- nehr-i Çorûhun iki cânibiniden aŐađı Acara ve Mûrgulî nâm nâhiyyeler düir ol aŐaga cânibde varub anda nihâyet buldı  
21- ammâ gerü yukarucada Ardahân ki zıkr olunmuŐdı anda bir yol dahi var dur ki sâbıkâ Ya'kûb PâdiŐâh bir zamânda  
22- Akiskaya gazâya varmuŐ imiş ol yol ile girüb çıkmıŐ ol yol dahi Kumluca demekle meŐhûr yoldur ve bundan gayrî

### Fotođraflar



Sami Kale



Avnik Kalesi



Pernek Kalesi





Bardız Kalesi